

Het mistroostige verval van de ivoren stad

Over kiespijn in letteren en reisverhalen

door Gerrit Jan Zwier

*'O land van mest en mist, van vuile, koude regen,
Doorsijperd stukske grond, vol kille dauw en damp,
Vol vuns, onpeilbaar slijk en ondoorwaadbare wegen,
Vol jicht en parapluis, vol kiespijn en vol kramp!'*

Zo begint dominee P.A. de Génestet zijn fameuze boutade tegen Nederland. Deze mooie, inleidende regels geven aan waar het in het eerste deel van mijn lezing over zal gaan: kiespijn in de Nederlandse literatuur. In het andere deel laten we het land van mest en mist ver achter ons, maar de kiespijn wordt er daardoor niet minder om. Mijn verhaal is geen exercitie in 'dentale letterkunde', een specialisatie waarvan ik het bestaan zelfs nooit heb vermoed. Ik heb geprobeerd een aantal passages uit minder bekende romans, reisboeken en autobiografische werken bij elkaar te zetten, die ook nog andere zaken aanstippen dan alleen gebitsellende. Dankzij het verbindende thema van mijn lezing reiken zulke verschillende geesten als Jules Deelder en Michel de Montaigne elkaar de hand, en passeren zaken als kaakklemmen, roestvrijstalen kunstgebitten en de connectie tussen koliek en kiespijn de revue. Laten wij met Jeroen Brouwers beginnen.

Jeroen Brouwers is zowel een zwaartillend als een autobiografisch schrijver, en dan is de kans natuurlijk groot dat hij graag stilstaat bij zijn kwalen en pijnen. De lezer van zijn brieven en dagboeknotities wordt dan ook niet teleurgesteld. In het dit voorjaar verschenen 'Het is niets' komt een bijzonder fraai fragment voor over een kaakoperatie. Zelfs de kaakchirurg komt even in beeld, die en passant over ons onderwerp 'tandartsenij en literatuur' een steekhoudende opmerking weet te maken.

Aan twee dingen ergert Brouwers zich, nadat hij zich voor de ingreep in een Zutphens ziekenhuis heeft vervoegd. Ten eerste ligt hij pas om half twaalf op de operatietafel, terwijl er in de oproep toch duidelijk negen uur had gestaan. 'Ik heb nooit zoveel tijd verloren als met overal correct op tijd te zijn,' moppert hij. Ook als de chirurg bij de patiënt verschijnt, die met een door een kaak-schroef opengesperde mond diens komst afwacht, wordt er, tot Brouwers' chagrijn, geen enkele verklaring gegeven voor het feit dat de man tweeënehalf uur te laat arriveert.

Ten tweede werkt het sussende gepraat van de assistente op zijn zenuwen. 'Om mij op mijn gemak te stellen,' schrijft hij, 'begint zij mij te tutoyeren alsof ik in plaats van een operatieruimte een kindercrèche betreed en zij mij zometeen ook nog 'schatje' of 'mijn hummeltje' zal noemen. Ze vraagt, met haar hand klopjes gevend op de operatietafel onder de uit acht schijnwerpers bestaande lichtbron waarvan de gloed de teint van haar gezicht en allicht dus ook van het mijne verkleurt tot vaalgrijs, zoals in horrorfilms: 'Zou je hier willen gaan liggen?' Alsof hij de keuze zou hebben in welke houding hij zich bij voorkeur aan een kaakoperatie zou onderwerpen. En als hij ligt: 'Lig je lekker ontspannen?' Dit wekt bij de patiënt reminiscenties op aan gebeurtenissen waarbij in ieder geval niet zoveel licht brandde. De krant die hij nog in zijn hand heeft neemt ze hem af. 'Het krantje leg ik zolang hier voor je neer.' Daarna legt ze een loden schort over de schrijver heen, geeft hem injecties in zijn verhemelte, tandvlees en wang – 'nu moet ik je een beetje pijn doen, heel even maar', zegt ze – en legt vervolgens de werking van de kaak-schroef uit. Voordat hem het zwijgen zal worden opgelegd, verzoekt Brouwers haar beleefd haar uitleg te

staken. Hij hoeft dat allemaal niet te weten, legt hij op zijn beurt uit, hij gaat ervan uit dat ze haar vak verstaat. Waarop zij zonder verdere omhaal zijn kaken openkrikt en hem aldus de mond snoert.

Brouwers heeft intussen spijt van zijn kregelige reactie. Hij, die helemaal niet assertief is en behept is met autoriteitsangst, schaamt zich. En die schaamte neemt alleen maar toe als hij met zijn opengesperd kakement voor haar ten toon ligt. 'Dat zij op die manier inzicht heeft in een verborgen intimiteit van mij,' schrijft hij, 'het mistroostige verval van de ivoren stad, waar voortdurend pestilentie uitbreekt. Dat zij dat allemaal ziet en mij er des te meer om minacht.'

Na afloop van de ingreep neemt de chirurg nog even de tijd voor een babbeltje. Hij werpt een blik op een kaart en stelt hardop vast dat het beroep van Brouwers schrijver is.

'Mag ik u vragen welk schrijfgeslacht u beoefent?' Dat is een elegantere variant van het botte: 'Nooit van ene Brouwers gehoord.'

'Literatuur,' antwoordt Brouwers, zijn mond vol naaigaren en hechtkrampen en de smaak van verroeste paperclips.

'Literatuur,' herhaalt de dokter, die zijn bril begint te poetsen. En nu citeer ik verder: 'Tijdje terug las ik ee boek van uw collega Moeliesj, 'De aanslag'. Daar komt een tandartspassage in voor ...' Bril met beide handen terug op neus. Ogen, nu als achter helder gesopte etalageruiten, bezien mij met parmantige ironie. 'Kent u dat boek?' Ik knik. 'Dan kent u ook die tandartspassage ...' Ik knik. 'Nou, ik kan u wel vertellen, in mijn hele praktijk niet, vijftien jaar tandarts geweest en nu alweer negen jaar chirurg, is het mij gelukt iemand binnen 'twee of drie seconden' van tandpijn te bevrijden. Zo wordt het in dat boek beschreven, kijkt u maar na: boor van de haak, geen injectie ter verdoving, boor op de zieke kies en binnen 'twee of drie seconden', dat stáát er, is het karwei gepiept.' Waarna de dokter zijn bril wegbergt en de patiënt een hand toesteeckt.

Ik heb de passage even opgeslagen en inderdaad, hoofdpersoon Anton Steenwijk wordt in no time van zijn ondraaglijke kiespijn verlost. Eerst offreert zijn vrouw hem een kruidnagel om in het gat te stoppen, want dat 'deden ze in Indië altijd', maar Anton heeft wel pijn maar geen gat. Als hij zijn tandarts belt, krijgt hij geen gehoor. Nadat hij het privénummer heeft gedraaid, krijgt hij van Gerrit-Jan van Lennep, die vanwege zijn horrelvoet door vrienden Quasimodo wordt genoemd, te horen dat de praktijk vandaag gesloten is. Want het is de dag van de grote demonstratie tegen de atoomwapens en daar wil Gerrit-Jan bij zijn. Hij wil Anton alleen helpen als die belooft mee te demonstreren. 'Ik doe alles wat je wilt, zak, als je maar helpt,' luidt de reactie van de patiënt. Later legt Gerrit-Jan aan Anton uit waarom het zo belangrijk is dat zij meelopen. Het komt erop neer dat het statistisch onvermijdelijk zou zijn dat die zee van kernwapens gaat exploderen. Een verbluffende visie, vindt Anton, maar hij voegt er wel aan toe: 'Maar tandartsen waren nu eenmaal gek, dat was algemeen bekend in medische kringen.'

De behandeling zelf lijkt mij evenmin alledaags. Als de tandarts de boor van de haak neemt, vraagt Anton om een injectie. Hij is tenslotte anesthesist van beroep. 'Ben je gek,' zegt de ander. 'Niks aan de hand. Mond open.' Gedurende twee of drie seconden is er dan 'een gebeurtenis van pijn en kabaal', zoals Mulisch schrijft, en dan is het wonder geschied: 'De pijn trok weg achter de horizon, verdween, alsof zij er nooit was geweest.' De oorzaak van de pijn was 'een kleine overbelasting'. De kies was een stukje naar boven gekomen, 'kwestie van leeftijd', volgens Gerrit-Jan.

Over gebrek aan verdoving hoefde Brouwers zich overigens niet te beklagen. Bij een andere gelegenheid kreeg hij zulke zware injecties dat een kudde ossen er zich een liefdallig elfje bij zou voelen. Die waren nodig om de kaaksmid toegang te verschaffen tot het souterrain onder kronen onder bruggen en andere kunstwerken. Op weg naar huis was de patiënt nog zo verdoofd en verdoofd dat hij de macht over het stuur verloor. Vastgebonden op een brancard gaat hij linea recta terug naar hetzelfde ziekenhuis. Dit keer niet naar de kaaksmid, maar naar de afdeling ongevallen, waar een diepe hoofdwond wordt gehecht. Na afloop ziet hij in de spiegel en herkent zijn evenbeeld meteen: Frankenstein, een man die met hechtgaren en nietjes bij elkaar wordt gehouden. Deze gedaanteverandering vond binnen enkele uren plaats; geplaagd door kiespijn verlaat een man zijn huis en als Frankenstein keert hij daar weer terug.

Tussen haakjes: Mulisch heeft ook een boek geschreven waarin een tandarts het belangrijkste personage is. Misschien herinnert u zich hem nog van de middelbare school, de Amerikaan Norman Corinth, de anti-held van 'Het stenen bruidsbed'. Aan zijn werkzaamheden wordt overigens nauwelijks een woord vuil gemaakt. Het is werkelijk opvallend in hoe weinig romans tandartsen een rol van betekenis spelen; een hoofdrol is zeer zelden voor hen weggelegd. Het wemelt in de romanwereld van artsen en psychiaters, maar tandartsen schitteren door afwezigheid. Wekt een tandarts alleen maar nare associaties op en schrijft men daarom liever over zachtvaardiger beroepen? Slagers en patholoog-anatomen komt men tenslotte ook slechts sporadisch tegen in de belletrische. Of leent

diens praktische, technische werk zich minder goed voor het universum van gevoelens en misverstanden die in de roman wordt opgeroepen? Of heeft de schrijver, thuis achter zijn bureau of in de tandartsstoel, domweg te weinig zicht op de technische kant van dit vak? Ook als romancier is de tandarts een witte raaf. Wie maar lang genoeg door een lexicon van de wereldliteratuur bladert, vindt daarin vast wel de naam van een tandarts die een roman op zijn naam heeft staan. Maar deze eenling valt weg tegen de zwerm collegae-academici die zich een plaatsje in de eregalerij der letteren hebben verworven. Jaren geleden publiceerde Maarten 't Hart in NRC Handelsblad een artikel over de beroepsachtergrond van schrijvers. Zeer velen onder hen hebben rechten gestudeerd, stelde hij vast. Hem verbaasde dat eigenlijk niet. 'Een goed schrijver is immers altijd een jurist,' schreef hij, 'een man of vrouw die probeert te achterhalen waarom mensen dingen doen en gedaan hebben, die bovendien het verschil tussen effect en intentie van gedrag laat meewegen bij de beoordeling ervan en die uiteindelijk beoordeelt met morele maatstaven. Een goede roman is altijd een rechtszaak, al komt er geen rechtbank aan te pas.' Dit is een aardige visie, al moeten we de wet van de grote aantallen niet uit het oog verliezen – het ritselt in Nederland immers van de juristen, en dat was vroeger niet anders, toen je alleen maar theologie, medicijnen of rechten kon studeren.

De combinatie arts-schrijver is eveneens heel bekend. 't Hart geeft daar verder geen verklaring voor. Een dokter, zeker een huisdokter, heeft, uit de aard van zijn beroep, een grote mensenkennis, mag je aannemen. Zou die groter zijn dan die van een tandarts, die toch ook een praktijk heeft en die misschien zelfs colleges heeft gevolgd in de sociale tandheelkunde? Het lijkt me beter dat ik u het antwoord schuldig blijf. Of zou de wet van de grote aantallen ook hier een rol spelen? Er zijn tenslotte veel meer huisdokters dan tanddokters.

Schrijvende biologen zijn eveneens zeldzaam, hoewel minder zeldzaam dan schrijvende tandartsen. Volgens Maarten 't Hart is het feit dat biologen empirische, geheel op de werkelijkheid gerichte lieden zijn daar debet aan. Die houding belemmert de beeldingskracht, die voor het beoefenen der letterkunde onontbeerlijk is. Bovendien zijn biologen, in de woorden van 't Hart, 'ongecomplieerde, rondborstige, prettige en tevreden mensen', en ja, uit dat levensgevoel wordt geen grote literatuur geboren. Misschien is het levensgevoel wel de doorslaggevende factor waardoor ook de wegen van schrijvers en tandartsen vroegtijdig van elkaar scheiden: de pessimist grijpt naar de pen, de optimist naar de boor.

Terug naar Mulisch en zijn stenen bruidsbed. Naast Norman Corinth ken ik in de Nederlandse letteren alleen nog zijn collega's Erik Cupido en Alphonsus Willibrordus Maria van de Nouwelandt, twee namen die u waarschijnlijk niets zullen zeggen. Erik Cupido, die figureert in de roman 'Twee overkanten' van Martin Hartkamp, telt eigenlijk niet eens mee. Deze boerenzoon van Terschelling, die met zijn zusje Lotte in zonde leeft, is tot zijn spijt uitgelopen voor de studie tandheelkunde. Daarom doet hij eerst maar een jaartje psychologie. 'Waarom wil iemand nou tandarts worden?' vraagt Lotte hem. Het antwoord van Erik vind ik niet sterk: 'Waarom wil iemand géén tandarts worden?' zegt hij. Omdat je dan goed verdient, vraagt Lotte verder. 'Dat ook,' antwoordt Erik. 'En het is mooi werk,' voegt hij eraan toe. 'Je maakt iets. En dat doe je helemaal alleen.'

Lotte: 'Ja, je hebt macht.'

Erik: 'Je maakt iets. Heel nauwkeurig, heel precies. Een kies is net zoiets als een horloge.'

'Een gouden horloge,' lacht Lotte.

Daarna schakelen broer en zus jammer genoeg op heel andere onderwerpen over.

Tandarts Van de Nouwelandt speelt de eerste viool in 'Ivoren parade' van Hans van Uden, dat in 1940 verscheen en daarna vele herdrukken beleefde. Van grootse literatuur is hier geen sprake,

eerder van lectuur. Maar dit keer wordt de praktijk van een tandarts wel degelijk tot leven gewekt, en dat kan men van 'Het stenen bruidsbed' beslist niet zeggen. Van de Nouwelandt is een idealist, die al jaren tevergeefs strijd voert voor de oprichting van een Schooltandverzorging. Aanvankelijk ziet het er niet naar uit dat hij in zijn nieuwe vestigingsplaats in het zuiden des lands meer succes zal hebben. Hoewel hij trouw aan de moederkerk is, ergert de tandarts zich aan de benepenheid en het provincialisme van zijn roomse omgeving. Na enige aanvaringen met de clerus begint er wederzijds meer begrip te komen. Het is ook een goede zet van de hoofdpersoon dat hij een prent van de Heilige Appolonia in zijn wachtkamer hangt, dezelfde Appolonia die ook het programma-blad van vandaag siert. Zij is niet alleen de beschermheilige van de tandheelkunde, maar ook de patrones van mensen met kiespijn. Kennelijk ervaart ze dat niet als een intern tegenstrijdige dubbel-functie. Zoals u natuurlijk allemaal weet, werd er tijdens de christenvervolgingen in Alexandrië een speciale martelmethode op haar toegepast: al haar tanden werden uitgetrokken. Als de priesters eenmaal over de streep zijn getrokken duurt het niet lang meer of de eerste schoolbus met tandartsstoel rijdt bij Van de Nouwelandt voor.

'Ivoren parade' toont aan welke mogelijkheden een tandarts als romanpersonage allemaal biedt. Een keur van patiënten dient zich bij hem aan, onder wie een Brabantse boer, die nog nooit bij een tandarts op bezoek is geweest en die plaatsneemt op het voetenplankje van de stoel, en een wulpse deerne die de dokter in diezelfde stoel tot overspel tracht te verleiden. Bovendien heeft Van de Nouwelandt een dochttertje dat in de bus of op straat luidop commentaar levert op de zwarte, groene en ontbrekende tanden van haar medemensen. Daar begint de roman mee, en dat is toch een aardige vondst.

Uit het verhaal 'Kiespijnbestrijding' van Jules Deelder blijkt overigens dat het optreden van de schooltandarts een averechts effect kan hebben. Met angst en vol afkeer denkt hij terug aan de vrouwelijke tandarts die twee keer per jaar haar bus bij zijn lagere school parkeerde. Hoewel ze twee brillen over elkaar heen droeg, boorde ze, volgens Deelder, in alles behalve de zere kies. Hij was als de dood voor de uiterst onregelmatig ronddraaiende boor, die soms stil bleef staan terwijl de stoel het draaien overnam. Na tien omwentelingen was de boor bloedheet, waarmee ze brandplekken op zijn tong en tandvlees achterliet. Na deze ervaringen besloot hij de wachtkamer van tandartsen te mijden. Hij werd daarentegen een vaste klant van Chinese toko's waar hij in kruidnagelolie gedrenkte kiespijnwatjes kon kopen. Tegen heel erge kiespijn, zo'n 'zuigende, nietsontziende, vlijmende, tot vlagen van acute waanzin leidende pijn', was slechts één enkel kruid gewassen: tabasco. Drukte je een watje, gedrenkt in tabasco, in een holle kies, dan zag je de schuldige zenuw in geen jaren meer terug. Het enige nadeel bij deze behandeling is een flinke rookontwikkeling.

Om nog even terug te komen op 'Ivoren parade': die titel lijkt sterk op 'Ivoren wachters' van Simon Vestdijk. Hij is er echter niet op gebaseerd, want de roman van Vestdijk verscheen pas in 1951. De meesten van u zullen het tragische verhaal wel kennen over de negentienjarige lyceïst Philip Corvage, wiens verheven denkwereld in zulk een schril contrast staat met het verval in zijn mond. Hij waant zich een dichter uit de tijd van Seneca en Cicero. Uit minachting voor de materie kraakt hij geregeld walnoten tussen zijn aangetaste kiezen, waartegen die beslist niet bestand zijn. Als de pijn hem op zeker moment te machtig wordt, sleept hij zich met behulp van enige vrienden tot voor de deur van de tandarts. 'Daar stond hij,' schrijft Vestdijk, 'in de elegant lijdende houding van een door bestiale machten bedreigde cultuurmens.' Een mens met een 'cultuurgebit', zou Hans van Uden eraan kunnen toevoegen, die ons in 'Ivoren parade' uitlegt wat het verschil is tussen het gebit van de natuurmens en dat van de cultuurmens. Het cultuurgebit van Philip Corvage wordt op een haast lyrische wijze beschreven; Vestdijk heeft het over 'een leerzame verzameling ruïnes, waarbij

de Romaanse stijl vertegenwoordigd zou zijn door een eenvoudige bruine stomp, het vroeg-Gothisch door een afgebrokkelde steen-massa met carieuze spitsbogen, zwartgeblakerd ter gelegenheid van een beroemde belegering, het laat-Gothisch door een doormidden gespleten stifttand, ascetisch oprijzend, puntig en gecontorsioneerd, de barok door een allergrilligst spel van hobbelige kronen, en het rococo door een rijtje tonronde holle kiezen met vullingen in alle mogelijke kleuren: een blauwe zaal, een grijze zaal, een zilveren zaal ... Het was een gruwelkabinet van tandresten.'

Aan de tandarts, die hem even van de pijn verlost, draagt hij het sonnet 'Ivoren wachters' op, dat tevens als betaling moet dienen. Later geeft hij deze 'driewerf verdoemde tandenpeuteraar', die een brief schreef aan zijn vrekkeige voorged, de schuld van de problemen waarin hij terecht is gekomen. Maar zo is het niet. Het is de kus van twee vrouwen, kort na elkaar gegeven, die hem fataal wordt. Al lang geleden had Philip zichzelf ervan overtuigd dat hij 'op dentistische gronden' ongeschikt was voor de kus. De eerste vrouw, de verloofde van zijn leraar Nederlands, fluistert hem toe dat de toestand van zijn gebit haar koud laat. 'Al was je tandeloos, al was je afzichtelijk,' hijgt ze, gevolgd door het commando: 'Geef me 'n zoen.' De tweede vrouw, de huishoudster van zijn voorged, maalt evenmin om Philips uiterlijk – haar echtgenoot is namelijk eveneens in het bezit van Romaanse bruine stompen en vroeg-Gothische carieuze spitsbogen. Het is niet de geldzucht van de tandarts maar de liefde die Philip Corvage in het ongeluk stort.

'Onmiddellijk na het middagmaal werd ik hevig gekweld door koliekpijnen' schrijft Michel de Montaigne op 21 augustus 1581 in zijn reisjournaal. 'En om me vooral niet al te zeer met rust te laten, kwam daar nog een zeer hevige kiespijn in mijn linkerkaak bij.' Om de koliek te verdrijven, laat hij zich een lavement toedienen, bestaande uit olie, kamille en anijs. Dat helpt. De volgende morgen voelt hij zich, na talloze winden te hebben gelaten, een stuk beter. Helaas beginnen ook de nieren op te spelen. De ochtend van de 24-ste blijft er een steen in de pijp steken, zoals het journaal vermeldt. Met veel pijn weet hij de steen, die zo groot is als een tuinboon, uit te drijven. De kiespijn blijft nog een paar dagen doorzeuren. Het kauwen op de hars van de mastiekstruik brengt geen verlichting. Een te hulp geroepen apotheker schenkt een glas brandewijn voor de beproefde filosoof in. 'Het hielp wonderwel' schrijft hij, 'want zodra ik die in mijn mond had genomen, hield alle pijn op. Maar zodra ik hem had uitgespuugd, overviel de pijn me opnieuw, en daarom had ik voortdurend het glas aan mijn mond.'

Michel de Montaigne, wiens ware naam Michel Eyquem luidde, misschien wel de stamvader van Michiel Eijkman, vormde de spil van een reisgezelschap dat in het najaar van 1580 Frankrijk verliet. Via Zwitserland trok men naar Italië. De 48-jarige Montaigne, die net zijn later vermaard geworden 'Essays' had voltooid, leed aan nierstenen, een familiekwaal. Hij hoopte in Zwitserse en Italiaanse kuuroorden genezing te vinden voor zijn kwaal. Hij zocht liever genezing bij geneeskrachtig water dan bij geneesheren, voor wie hij geen enkele achtung heeft.

In zijn journaal tekent hij alles op wat met zijn lichamelijke conditie verband houdt. Hij noteert hoe lang hij baadt, wat hij eet, hoeveel glazen water hij drinkt en hoe zijn darmen en nieren op dit alles reageren. Aangezien de ene arts dit beweert en de andere dat, geeft hij er de voorkeur aan zijn eigen arts te zijn. In het reisboek verkent hij zijn ingewanden zoals hij in de 'Essay' de eigen geest verkent.

Hij erkent dat het een zotte gewoonte is om precies bij te houden wat je pist. Maar juist aan de hand van urine meende men in Montaigne's tijd vast te kunnen stellen wat iemand mankeerde, en dat geldt zowel voor artsen als voor tovenaars. De medici gingen ervan uit dat ziekte het gevolg was van de verstoring van het evenwicht tussen de humeuren, de lichaamsvochten bloed, slijm, lymfe en gal. Via het aderlaten, purgeren en laten braken van de

patiënt probeerde men het evenwicht te herstellen.

Stelt Montaigne ergens vast dat de plaatselijke wijn troebel is, dan vreest hij meteen voor een koliek. Honderden bladzijden lang drijft hij graveel, rode steentjes en stenen zo groot als tuinbonen uit. En soms ook nog andere zaken: 'Ik loosde met mijn urine veel schuim, en belletjes die pas na een hele poos kapot gingen. Soms ook zwarte haren, maar niet veel. Andere keren had ik gemerkt dat ik er veel loosde. Aan de oppervlakte leek mijn urine op reuzel.' Om de stoelgang te bevorderen slikt hij kassie en Venetiaanse terpentijnhars. Het enige effect van de hars is dat zijn urine naar 'maatse viooltjes' ruikt, meldt hij teleurgesteld. Amandelmelk, waaraan de 'koude' zaden van komkommer, meloen, pompoen en courgette zijn toegevoegd, dient de nierpijn te verzachten. Met geconfijte korianderzaadjes hoopt hij zijn winderigheid te bestrijden. Ik vraag mij af of dat wel een juiste aanpak is. Het is toch zaak om kwade gassen zo snel mogelijk uit het lichaam te verwijderen? In plaats van korianderzaadjes had hij beter bruine bonensoep kunnen eten! Maar laat ik verder niet ingaan op de geheimen van de galenische en de volksgeneeskunde. In een kuuroord ontmoet Montaigne een Romeinse koopman die diep gebukt gaat onder zijn flatulentie. 'De winden kwamen zo furieus uit zijn oren dat hij er niet van kon slapen,' schrijft hij. 'En zelfs als hij gaapte, voelde hij meteen enorme winden uit zijn oren komen.' De koopman vertrouwt zijn lotgenoot toe dat hij de korianderzaadjes niet in zijn mond stopt maar in de windtunnel zelf.

Montaigne is heel modern in zijn overtuiging dat allerlei fysieke verschijnselen op elkaar inwerken. Zo meent hij dat de overmatige gasvorming in zijn darmkanaal de oorzaak is van het opzwellen van een zijner testikels. Hij legt eveneens een onverwacht verband tussen die winderigheid en zijn kiespijn: de winden en het gerommel in zijn buik zoeken zich een uitweg naar boven en bezorgen zijn hoofd een hoop narigheid. Bij hem verlaten de gassen niet knallend de oren, zoals bij de Romeinse koopman, maar zij wekken migraine en kiespijn op. Het is dus zaak de windzak in zijn onderlichaam te bestrijden. Hij rept zich naar een bron en drinkt daar vele liters water. Helaas voelt hij duidelijk hoe het water dampen naar zijn hoofd zendt en dat zwaar maakt. De hoofdpijn breidt zich uit naar de achterkant en dringt in zijn wangen, tanden en kiezen door. Toch blijft hij de volgende dagen veel drinken. Tussendoor neemt hij een bad en loost dan zijn urine. We zullen maar aannemen dat hij drink- en badwater gescheiden houdt. Dan slaat de kiespijn weer toe. De hevige pijn leidt tot overmaat van ramp tot een acute verstopping. De pijn is zo hevig dat hij gaat zweten en braakneigingen krijgt. De pijn golft verder door zijn slapen, zijn kin en zelfs zijn schouders. Hij laat een apotheker komen die hem brandewijn te drinken geeft en die een mastiekpleister op zijn kloppende slaap plakt. Zou hij zich op dat ellendige moment niet het rijmpje 'Jezus Christus in name der gena, Dat deez' kiespijn van mij ga' hebben herinnerd, waarmee destijds half Europa de kiespijn trachtte te bezweren? Maar Montaigne was natuurlijk een veel te rationeel mens om zich te verlaten op simpele magische spreuken. 's Nachts wordt de pijnlijke linkerkaak bedekt met warm uitgeplozen touw. Na een onrustige nacht ontwaakt hij met een nog steeds zere kaak en pijn in het linker oog. Bij het plassen loost hij niet alleen wat graveel, maar ook een paar stevige rode gerstekorrels. En te midden van al deze ellende komt er een boodschapper uit Frankrijk aan die hem vertelt dat hij met algemene stemmen tot burgemeester van Bordeaux is verkozen.

Jaren geleden schreef ik een boek over de persoonlijke wederwaardigheden van antropologen in de bush. Uit mijn 'Antropologen te velde', zoals de titel luidt, klinkt een ware jammerklacht op. Het rekent definitief af met de mythe van het romantische veldwerk in de kraal en in de kampong. Er wordt geklaagd over de eenzaamheid, het gebrek aan privacy, over aanpassingsproblemen, de verveling, het erbarmelijke eten en natuurlijk ook over ziekte en ellende. Juist in primitieve samenlevingen komt de westerse waarnemer oog in oog te staan met ziekte en dood, zaken die in zijn

eigen cultuur in de loop der tijd zoveel mogelijk uit de openbare sfeer verdwenen zijn. Naast de 'culture shock', die het gevolg is van grote verschillen in normen en waarden tussen de eigen en de andere samenleving, bestaat er ook een 'life shock', die het gevolg is van de rechtstreekse confrontatie met verminking en verval. In een handboek krijgt de veldwerker dan ook het advies een EHBO-cursus te volgen en stage te lopen op de polikliniek van een groot ziekenhuis. De aanblik van ongevallen en het gekerm van slachtoffers bereiden hem dan voor op de werkelijkheid in een of ander afgelegen oord. De beschrijving van die werkelijkheid is al een anti-idylle op zich, een anti-romantisch sfeerbeeld. Ter plaatse zal de etnograaf namelijk getuige zijn van, en nu citeer ik, 'gruweldaden, rottende wonden, afgerukte lichaamsdelen en wormen die door de neus uitgebraakt worden.'

Vroeger, in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, nam de antropoloog die in de tropen onderzoek ging doen grote risico's. 'Je hebt maar twee medicijnen nodig,' zei zijn geharde leermeester tegen hem, 'jodium voor de buitenkant en wonderolie voor de binnenkant. Word je onverhoopt niet beter, dan gebruik je de jodium voor de binnenkant en de wonderolie voor de buitenkant.' Voor de zekerheid zal hij ook nog wat kinine, laudanum en zuivingszout hebben meegenomen. Tegenwoordig is hij tegen van alles en nog wat gevaccineerd. Toch doet een reisschrijver als Redmond O'Hanlon het bijna in zijn broek als hij beseft wat voor ziektekiemen hem op Borno belagen. Hoe verhinder je dat 1700 verschillende wormparasieten je bloedbaan binnendringen?, vraagt hij zich af. En hij somt een Pandoradoos van plagen op, met namen als gele koorts, cholera, dysenterie, zwartwaterkoorts, knokkelkoorts, tyfus, hondsdolheid en hepatitis. Hoe verwijder je de horden zwarte bosvarkentekens uit je kruis? Hoe voorkom je dat je niet de hele dag met een ketting van bloedzuigers om je hals loopt? Hij denkt er even serieus over een rubberpak met kaplaarzen aan te schaffen, maar die oplossing ligt bij een temperatuur van 45 graden in de schaduw en een luchtvochtigheid van 98% toch niet erg voor de hand.

In deze antropologische bekentenisliteratuur worden dentale problemen zelden aangesneden. De reden is natuurlijk dat men tegenwoordig zowel gevaccineerd als gesancerd naar het veld vertrekt. En hun voorgangers hielden meestal hun mond over persoonlijke zaken. Een pijnlijke kaak werd met huismiddeltjes bestreden en soms beten ze een tand stuk op hun pijp, zoals de leraar uit het verhaal 'Bint' van Bordewijk, die verder geen notitie van het gat wenste te nemen.

In 'De onnozele antropoloog' van de Engelsman Nigel Barley komt echter een episode voor die ik u niet wil onthouden. Barley streek in het begin van de jaren tachtig neer op de Dowayo's, een volk van landbouwers in Kameroen. Hij kon kiezen uit twee stammen, de berg-Dowayo's en de veld-Dowayo's. Iedereen ried hem aan naar de veld-Dowayo's te gaan. Die waren minder barbaars, spraken goed Frans, gingen naar de kerk en bovendien was de bevoorrading er veel beter. De berg-Dowayo's hadden een slechte reputatie, ze spraken een koeterwaals dialect en ze aanbaden de duivel. Krijgt een antropoloog deze informatie, dan rest hem volgens Barley maar één keus: naar de bergen!

'De onnozele antropoloog' schetst een vaak hilarisch beeld van Barley's beproevingen bij dit bergvolk. Het dagelijks menu bestaat uit pap en bier, beide van gierst gemaakt. Het bier heeft de substantie van erwtensoep en smaakt naar paraffine; voorts bezit het de wonderlijke eigenschap dat de stap van nuchterheid naar kater in enkele slokken is gezet. Hij moet een taal leren die tonaal is, dat wil zeggen dat de betekenis van de woorden bepaald wordt door de toonhoogte. Veel Afrikaanse talen hebben twee toonhoogten, maar de Dowayo's hebben er vier. Bovendien spreekt men tegen een vrouw op een andere toon dan tegen een man. Het zal niemand verbazen dat de Dowayo's aanvankelijk niets van dit Anglo-koeterwaals konden verstaan. De communicatie wordt er niet beter op als Barley zijn twee voortanden kwijtraakt. Door een defecte rem schoot hij op een afgrond af, en hoewel een eenzame

boom hem voor de ondergang behoedde kwam hij niet zonder kwetsuren vrij. Met een gezwollen kaak en een paar scheve vingers en tenen laat hij zich door een plaatselijke dokter onderzoeken, maar die constateert niets ongewoons. Die vingers en tenen staan een jaar later nog steeds scheef, meldt hij in zijn boek. Aangezien de kaak pijnlijk blijft en de voortanden een beetje los zitten, zoekt hij in het provinciale ziekenhuis de tandarts op. Hij sluit zich aan bij een lange rij wachtenden. Even later arriveert een Fransman die de rij links laat liggen en de verpleegster een paar bankbiljetten toestopt. 'Is hier een blanke tandarts?' vraagt hij. De verpleegster zegt aarzelend: 'Hij is niet blank, maar hij komt uit Frankrijk.' De Fransman aarzelt ook even en maakt dan rechtsomkeert. Zodra de deur van de behandelkamer opengaat, wordt Barley door de Afrikanen naar voren geduwd. Daarna gebeurt het volgende: 'Binnen stond een hoeveelheid vervallen tandartsapparatuur en er hing een groot diploma van de universiteit van Lyon aan de muur, wat me enigszins geruststelde. Ik legde mijn probleem aan een reusachtig grote man uit. Zonder verder plichtplegingen greep hij een tang en trok mijn twee voortanden eruit. Het onverwachte van deze aanval verdoofde mijn zintuigen enigszins tegen de pijn van het trekken. De tanden, zo verklaarde hij, waren rot. Hij liet zelfs op duistere wijze doorschemeren dat ze waarschijnlijk altijd al rot waren geweest. Hij had ze nu verwijderd. Ik was genezen. Buiten moest ik de verpleegster voor zijn hulp betalen. Ik zat sprakeloos in de stoel, terwijl het bloed over de voorkant van mijn bloes stroomde, en trachtte hem duidelijk te maken dat hij nu met de volgende behandelingsfase kon beginnen. Het is niet gemakkelijk om met twee missende voortanden in een buitenlandse taal te argumenteren; ik boekte dan ook weinig vooruitgang. Uiteindelijk begreep hij dat ik een heel lastige patiënt was. Heel goed, zei hij nijdig, als ik dan niet tevreden was, zou hij de tandarts wel even halen. En hij verdween, mij met de vraag achterlatend wie me dan net had geopereerd.'

Even later keert de assistent, want dat is zijn functie, terug met de man van het diploma uit Lyon. De tandarts legt uit dat het bijzonder moeilijk en duur zal zijn om het gat tussen de tanden te overbruggen. Hij laat er geen twijfel over bestaan dat hij over het vereiste vakmanschap beschikt. Barley moet 's middags terugkomen om het hulpmiddel in ontvangst te nemen. Bij wijze van afscheid krijgt hij alsnog een novocaïne-injectie toegediend. 'Ik bracht een nogal onaangenaam intermezzo door,' schrijft Barley, waarbij ik met een gat tussen mijn tanden en de hoektanden van een weerwolf door de stad zwierf. Mensen die dichterbij kwamen staken de straat over, om maar te verhinderen dat ze me te nabij zouden passeren. Er zat zoveel bloed op mijn bloes dat het leek alsof ik dodelijk gewond was. Ik kon alleen maar lispelen en verklaringen tegen nieuwsgierige politieagenten stotteren, die me er duidelijk van verdachten een of ander persoon op een walgelijke manier te hebben afgeslacht.'

Na zijn terugkeer krijgt hij twee nieuwe tanden die in een wankel evenwicht op zijn tandvlees balanceren. Plus een astronomisch hoge rekening. 'Het leren omgaan met dit vreselijke prothetische hulpmiddel was een complicatie die ik graag gemist zou hebben,' verzucht hij. Maar de Dowayo's vinden het reuze interessant – niet voor niets vijlen ze hun voortanden weg op een manier die de gebitsconditie van de Engelsman evenaart. Vinden jullie dat echt mooi?, vraagt hij.

O nee, is het antwoord.

Bootsen jullie zo de toegangspoort naar het dorp na? vraagt de antropoloog, die niet voor niets de symbolenwereld van dit volk onderzoekt.

Ze schudden niet-begrijpend hun hoofd.

Nee, ze doen het om een heel andere reden. Als bij iemand de kaak hermetisch dicht zou klappen, dan kunnen ze door de opening toch nog voedsel naar binnen duwen.

Gebeurt dat dan vaak?, informeert Barley.

Nee, zeggen de Dowayo's, dat was nog nooit gebeurd. Maar het zou kunnen, nietwaar?

Wie van plan is de beschaving voorgoed de rug toe te keren, neemt afscheid van steden, auto's, blikvoedsel en tandartsen. Friedrich Ritter nam aan het eind van de jaren twintig dan ook het zekere voor het onzekere: hij liet al zijn tanden en kiezen trekken en mat zich een kunstgebit van roestvrij staal aan. Hij was van plan dat hoogst zelden in te doen, alleen bij sociale gebeurtenissen. Hij hoopte en verwachtte dat zijn tandvlees zo sterk zou worden dat die het bezit van tanden of kunststanden overbodig zou maken.

Op het omslag van de Nederlandse uitgave van 'The Galapagos Affair' wordt gesproken over de tandarts Ritter. Helaas, daar is geen sprake van: Ritter was arts van beroep, een zeer ongewone arts. Hij geloofde in de kracht van het denken en meende dat pijn en allerlei ziekten met wilskracht bestreden konden worden. Die aanpak boekte succes bij een van zijn patiënten, die wegens multipale sclerose in het Berlijns Hydrotherapeutisch Instituut was opgenomen. Hoewel Dore Strauch een mank been en blijvende onvruchtbaarheid aan haar kwaal zou overhouden, schreef zij haar genezing geheel toe aan de methode van Ritter.

Ritter was zowel een bewonderaar van Nietzsche als van Robinson Crusoe. Hij gruwde van het slappe en gemakzuchtige Duitsland waar men geen belangstelling had voor zijn voedingsleer en therapeutische denkkraft. Het kostte hem weinig moeite Dore over te halen Berlijn in te ruilen voor het onherbergzame Floreana, een van de Galapagos-eilanden. Daar zouden zij het aards paradijs herwinnen.

Ik zal u hier geen verslag geven van de tragedie die zich op Floreana heeft afgespeeld. In korte lijnen komt het erop neer dat Friedrich zich op het eiland ontwikkelde tot de zelfingenomen tiran die hij natuurlijk altijd al was geweest. Al gauw was Dore de uitputting nabij. Maar hij eiste van haar een harde, Spartaanse houding. Tegen de beten en steken van de talloze insecten moest zij zich bijvoorbeeld te weer stellen met een 'sterke psychologische verdediging'. In hun woonstede, die de maffe naam droeg van 'Friedo' – van Friedrich en Dore – mocht maar tweemaal daags een maaltijd worden gebruikt. Graan was volstrekt uit den boze, want de mensheid ging volgens Ritter juist gebukt onder 'chronische meelziekten'. Wie brood uit zijn dieet schrapt, had daarmee een bron van ziekten afgevoerd. Het ontbijt bestond uit meloen, tomaten, of komkommer uit de eigen tuin, en de lunch uit bananen of ander fruit, vermengd met geklutste rauwe eieren en rietsuikersap. Typisch het menu van een edentaat, zou je zeggen. Kennelijk viel het hardingsproces van het tandvlees wat tegen. Volgens sommige bezoekers op Floreana zou ook Dore tandoeloo zijn. Een van hen vermeldt zelfs dat Friedrich en Dore om beurten het stalen kunstgebit droegen, zoals ze ook beurtelings gebruik maakten van het ene setje roestvrijstaal bestek. Dore was op dit punt overgevoelig; in haar memoires – 'Satan Came to Eden' – legt ze omstandig uit dat het gebit van haar man finaal was versleten door het wetenschappelijke eetsysteem dat hij huldigde – Friedrich had namelijk de gewoonte lang en intensief op elke hap te kauwen, waardoor zijn tanden en kiezen tot stompjes zouden zijn gereduceerd. Hij prefereerde extractie boven kronen omdat hij, opnieuw om wetenschappelijke redenen, wilde onderzoeken of hij op den duur met zijn tandvlees rauwe wortels kon eten. Had Dore zijn eetsysteem ook gevolgd? Wie een blik werpt op de foto's in Dore's memoires krijgt inderdaad sterk de indruk dat ook Dore geen tand meer in haar mond heeft. Zelf ontkent ze overigens dat ze voor haar emigratie haar tanden heeft laten trekken.

Nadat ook andere gelukszoekers en avonturiers zich op Floreana hadden gevestigd, liepen de spanningen er steeds hoger op. In Friedo leefden Friedrich en Dore in onmin met elkaar. In 1934, vijf jaar na aankomst op de Galapagos, stierf de dokter aan een voedselvergiftiging; het is niet duidelijk of Dore daar de hand in heeft gehad. Kort daarop verliet zij Floreana, een oord dat maar geen paradijs wilde worden.